

Arvet efter Boyan Bay

Hästen i Centralasien

INGVAR SVANBERG

Domesticerade och tama djur spelar en viktig roll i människans historia. Under några år på 1970-talet forskade jag om en grupp bofasta samer, som vid 1800-talets mitt var specialiserade som hästslaktare åt allmogen i södra Norrland. Synen på hästar i det förindustriella samhället var en viktig aspekt i denna studie.¹ Intresset för samspelet mellan djur och människor förde mig till Turkiet 1978.² Där kom jag de kommande åren att göra fältarbete bland kazakiska flyktingar. Dessa flyktingar hade fram till det kommunistiska maktövertagandet levt som hästnomader i den nordvästligaste provinsen Xinjiang i Kina, varifrån de hösten 1949 under mycket dramatiska former, till häst flydde undan den kinesiska militären genom Gansu-korridoren, Qinghai, över Tibets högländer, Himalayabergen och ner till Kashmir, dit de nådde fram först 1951. Bara 350 personer av ursprungliga 14 000 flyktingarna tog sig ända fram. Så småningom flyttade de över till Turkiet, där de etablerade sig som bofasta jordbrukare och hantverkare i byar på den anatoliska lands-

bygden. Där återfann jag dem 1979 och kom att genomföra ett traditionellt fältarbete, där jag flyttade in hos dem och levde med dem dygnet runt. Jag ägnade mig sammantaget åt 7 månaders fältstudier i Turkiet. Senare blev det ytterligare några månader i kinesiska Centralasien och Taiwan.

Den här gruppen kazaker hade inte längre några hästar. Det var inte möjligt med hästhållning i deras nya turkiska hemvist, men samtal om hästar utgjorde fortfarande en viktig del av vardagen. Så småningom blev det också möjligt för mig att besöka deras släktingar, som var kvar i Xinjiang, där de med den nya ekonomiska politiken i Kina i början av 1980-talet hade tagit upp sin nomadiserande tillvaro. Jag ville också förstå flyktingarnas bakgrund och studerade därför genom olika historiska källor, genom intervjuer och genom att besöka deras forna hemtrakter, de levnadsvillkor och det politiska ramverk som nomaderna levde under i 1930- och 1940-talets Xinjiang. Att dela tillvaron med kazakerna i Turkiet var en intellektuell och personlig utmaning. Det innebar att jag som forskare försökte dokumentera allt i deras vardag som var observerbart, från barnafödande till dödsfall, men också att teckna ner berättelser som jag uppfattade som relevanta. De historiska studierna, som var nödvändiga för att förstå deras bakgrund, gav mig kontakt med spännande källmaterial i form av reseskildringar, samtida sovjetiska undersökningar, amerikanska och engelska underrättelserapporter (arkiv i London och Washington), och förstås kinesiska dokument och tidningsmaterial (via arkiv på Taiwan). Jag fick lära mig att hjälplig läsa ryska texter, och att tyda kinesisk statistik. På så sätt inhämtade jag data rörande hästens traditionella betydelse i Centralasien.

Ett fältarbete av detta slag i en främmande och på många sätt traditionell miljö, som jag fortfarande rekommenderar unga forskare, har sin fördel i att man skaffar sig en omfattande empiri, som man sedan kan ägna hela sin vetenskapliga karriär åt. Jag skriver fortfarande av och till om kazaker, Turkiet och Centralasien utifrån mitt fältmaterial. Genom dessa studier kom jag också att vidga min uppmärksamhet till andra sfärer, bland annat islam och samhällsanalyser. Men jag har också vidmakthållit intresset för samspelet mellan människan och den biologiska mångfalden i hennes omgivning genom att närma mig etnobiologin, en disciplin som ämnesmässigt hör hemma i skärningspunkten mellan ekologi, biologi och kulturforskning.⁵

VILDA OCH TAMA HÄSTAR

Det finns gott om hästar i Centralasien, det vill säga i de områden som kazaker, kirgizer och mongoler av hävd bebor. Hästbeståndet är stort på stäpperna och i vissa bergstrakter. Men det här är också gamla vildhästområden. Här betade en gång också hjordar av tarpaner och lite längre österut przewalskis hästar. Trots att det är närmare 6 000 år sedan som hästen domesticerades har vildhästar kunnat leva kvar mitt bland hästnomaderna in i historisk modern tid.⁴ Det är ju lite märkligt med tanke på att såväl de vilda som nomadernas domesticerade hästar utnyttjade samma nisch.

Kazakerna berättade emellertid att tarpanen i själva verket härstammade från deras tamhästar: en gammal herde som hette Boyan Bay vandrade omkring med sin hästhjord. Mannen blev med åren alltmer socialt isolerad och sökte sin ensamhet långt ut på stäppen, bortanför människo-

boningarna. Så småningom tappade han kontakt med andra människor och blev mer och mer ensam. Det samma skedde med hans hästar och när Boyan Bay så småningom gick bort förvildades hans hjord helt och hållet. Hans hjord blev därmed upphovet till de vilda tarpanerna.

Enligt kazakernas sätt att se var tarpanerna alltså i själva verket ferala hästar, som även fortsättningsvis var beroende av nomadernas hjordar. Tarpanhingstarna närmade sig nämligen då och då deras hjordar och lockade med sig mär-rar. Genom denna kontinuerliga påspädning kunde de ferala tarpanhjordarna leva vidare.⁵

RYTTARNOMADER

Nomadernas omfattande hästinnehav på de väldiga inre euroasiatiska stäpperna – som gav erforderlig mängd med bete – var en förutsättning för den politiska dominans som de visade under årtusendenas lopp.⁶ Vi känner flera riken som grundades genom den militära överlägsenhet som nomaderna med hjälp av hästar hade gentemot de bofasta stads- och oasborna. Från århundradena före vår tideräk-nings början känner vi exempelvis skyterna. Senare dyker xiongnu, i Europa kallade hunner, upp på arenan och lägger under sig stäppområdena. De avlöses av himmelsturkarna (göktürk), som på 500-talet bildade ett nomadimperium, och senare av ujugurerna, som under Tang- och Songdynastin innehade den politiska dominansen i Centralasien. Framåt medeltiden blir mongolerna allt mäktigare och under Djin-gis Khan och hans söner bildades ett av de största samman-hängande riken som människan känner, en politisk domi-nans som inte hade varit möjlig utan hästen. Mongolerna

följdes av flera turkiska nomadriken. Kina erövrades vid ett par tillfällen av hästnomader, som bildade egna kejsardynastier: Yuan- (1271–1368) och Qingdynastin (1644–1911). Det är först med moderna skjutvapen under historisk modern tid som hästens militära betydelse minskar.⁷

Nomadhästarna var också en viktig handelsvara och tribut. Alla de kinesiska dynastierna var beroende av att nomaderna på stäpperna utanför muren försåg dem med hästar. Vi har bevarade dokument från Tang-dynastin och efterföljande dynastier om de hundratusentals hästar som årligen förmedlades till Kina från nomaderna för att kunna upprätthålla infrastruktur och förvaltning. Denna handel med nomadhästar pågick ända fram till andra världskrigets slut. »Mina» kazaker i Xinjiang sålde ännu på 1940-talet hästar i stora mängder till Sovjetunionen. Nomadhästarna var också bäst lämpade för tillvaron på stäpperna. När fransiskanermunken Johannes Plano di Carpini på 1240-talet under en diplomatisk mission begav sig till mongolhärskaren, uppmanades han av folket i Kiev att byta ut sina egna hästar mot nomadhästar, vilka skulle klara att föda sig själva under stundande vinter, eftersom det inte producerades något hö och foder ej fanns att köpa i nomadområdena.⁸

HÄSTAR BLAND KAZAKER I XINJIANG

Ännu under 1940-talet höll kazakerna i Xinjiang stora hjordar av hästar, vid sidan av får, getter, kor och kameler. I de distrikt där kazakerna dominerade kunde den totala andelen hästar av boskapsstocken utgöra mellan 10 och 42 procent. Det fanns 400 000 kazaker i Xinjiang i början av 1940-talet, och det fanns 870 000 hästar. Därtill fanns 12 miljoner får,

1,5 miljoner nötkreatur och en mindre mängd kameler. Även de bofasta höll nötkreatur och småboskap, men hästar var främst nomadernas angelägenhet. Kazakerna flyttade i enheter som bestod av ett antal hushåll. Varje flyttenhet höll sig med 4000–5000 får, 300–800 hästar, 80–600 nötkreatur och 60–200 kameler. Medan kazakerna i Sjuflodslandet – Jeti Su – i nuvarande Kazakstan baserade sin boskapsskötsel på en horisontell nomadism, utmärkte sig nomadismen bland kazakerna i norra Xinjiang av att den var vertikal. Nomaderna flyttade mellan vinterbetena – som ofta utgjordes av de bofasta böndernas trädor – i den Djungariska depressionen och när våren kom började de sina flyttningar upp i bergskedjorna Altai och Tianshan.

Hästarna var mycket efterfrågade på marknaden. Särskilt hästar från Ili, Barköl (’Tigersjön’) och Karashar betingade höga priser. De såldes till Sovjetunionen för att användas som arméhästar. Men hästarna användes också av kazakerna själva. Det var ett rid- och transportdjur. Varje individ hade tillgång till hästar och nomaderna var skickliga ryttare.

Redan från tidig ålder skulle hästens betydelse inpräntas i barnen. Vaggvisorna handlade om hästar, eller snarare man kallade barnen som man sjöng för »min lilla häst». Mycket tidigt fick de lära sig att rida, och när ett kazakiskt barn uppnått fem års ålder förväntades det kunna rida själv. När barnet lärt sig detta manifesterades det också närmast med en övergångsrit. Det var väldigt högtidligt: barnen använde en vackert dekorerad sadel, försågs med ugglefjädrar som ansågs bringa lycka och fick rida på en unghäst. Barnet trakterades efter uppvisningen och tillströmmande gäster

uttalade sig om riduppvisningens kvaliteter. Det bjöds på festliga rätter i form av mjölkblandat te, särskilda friterade bröd (*bawırsaq*) och socker, och gästerna medtog olika skänker. Bland gåvorna märktes piska, sadelbälten, stigbyglar och andra hästtillbehör. Rika besökare och släktingar kunde rentav ge bort en häst.

Att kunna rida var förstås en nödvändighet för att leva i ett nomadhushåll, och såväl kvinnor som män var skickliga ryttare. Även om det traditionella kazakiska samhället var strängt patriarkalt, var det ingalunda några underdåniga kvinnor i hushållen, utan de behärskade inte bara ryttarkonst, utan det mesta av nomadlivets sysslor, även om de var rituellt förbjudna att utföra slakt, åtminstone innan menopausen. Kazakernas lokala kunskaper om hästar var förstås omfattande, och det var ett kärt samtalsämne. Man värderade också en person mer efter dennes häst, än utseende och klädsel.

Något som jag inte kunde sätta mig in i, var den omfattande hästtaxonomi som nomaderna hade. Hästar klassificerades inte bara efter kön och ålder, utan man förstod att skilja på olika slags utseenden och hade en väl utvecklad terminologi för hur hästarna var tecknade. På samma sätt som exempelvis färöiska fårägare hade en mycket elaborerad taxonomi för får, hade även kazakerna en sådan för hästar, något som de förstås också delade med andra nomadfolk i sin omgivning.⁹

Enskilda hästar har också namn – något som jag inte heller hade möjligheter att uppteckna – men vad jag förstår fick de ofta namn efter egenskaper eller utseende.

HÄSTEN SOM PRODUKTIONSDJUR

Kazakerna nöjde sig emellertid inte med att rida på hästar och att använda dem som transportdjur. Hästarna tillhandahöll också en rad andra nyttigheter och produkter. Nomaderna höll hjordarna i grupper om ungefär 20 märrar till varje hingst. Ungdjuren och hingstarna betade sommartid på bergsängarna, medan en hel del ston hölls vid lägren. Det var mjölkdjuren.

Hästmjölk – kumyss – utgjorde en viktig del av kosten inte bara bland kazakerna utan hos alla nomader i Centralasien och södra Sibirien. Att mjölka hästar är arbetsintensivt. Det gör man fem gånger om dagen, medan övriga tamdjur mjölkades en eller två gånger om dagen. Att mjölka hästar var mångö. Medan man gjorde olika produkter, bland annat smör och ostar, av nöt- och småboskapens mjölk, användes stomjölken enbart till kumyss. Stomjölken har en hög laktoshalt, och märkligt nog är många av de euroasiatiska ryttarnomaderna laktosintoleranta, men genom fermenteringen omvandlas laktosen till laktosyra, alkohol och koldioxid. Den konsumeras bara fermenterad. Färsk stomjölk anses nämligen vara starkt laxerande, något som för övrigt utnyttjats också i europeisk folkmedicin. Kumyss är alltså lätt alkoholhaltig – men det rör sig om lättölsnivå – och anses läskande och hälsobringande.

Sommartid, för kumyss kan bara produceras under betessäsongen, utgjorde det en viktig del av nomadhusållens kosthållning. Traditionellt framställs kumyss i lädersäckar som hängde vid yurtorna – de flyttbara nomadtälten – men numera gör man den ofta i plastdunkar. Behållaren måste hållas i rörelse under fermenteringsprocessen, varför man

alltid knuffar till säcken när någon passerar den. Man rör också med en särskild stav. Numera kan man serveras kumyss på restauranger och gatuserveringar i exempelvis Kazakstan och Kirgizistan, och i norra Xinjiang kan man uppsöka basarer där man kan hitta stånd som säljer drycken. Det är mycket populärt så man hittar lätt dit.

Hästkött är en annan viktig produkt. Kazakerna äter mycket kött – det utgör verkligen ett slags *cultural super-food* som anses överlägset alla andra livsmedel – och särskilt männen brukar hålla sig till en ganska ensidig diet på animaliska produkter: kött och mjölk, även om ris, spannmål och grönsaker kan komplettera maträtterna.¹⁰ Till vardags blev det bland de kazakiska nomaderna mest kött från får och ibland kanske vilt, men vid festliga tillfällen slaktade man hästar. Häst anses också vara det absolut bästa och mest eftertraktade köttet. Såväl kött och fett som inälvor användes. Man torkade och rökte det. Vid tillagningen kokades det ett par timmar. Det finns förstås en rad olika rätter. Populära är korvar och en slags stuvning, *quordaq*, som görs på kött, inälvor och fett. Hästläppar anses som särskilt goda. Även fett från olika delar av kroppen uppskattas av finsmakarna.

Vid sidan av mjölk och kött nyttjas förstås också skinn och tagel från hästen till olika ändamål.

HÄSTENS SYMBOLVÄRDE

Hästens centrala betydelse för de kazakiska nomaderna återspeglas också i olika kulturella uttryck. Man mätte status i hästar och man kan med fog hävda att djuret utgör en viktig *nyckelsymbol* i den kazakiska kulturen.¹¹ Häststöl-

der, *barymta*, uppfattades både som djärvt och nedrigt. Att stjäla hästar från mongolerna var förstås tappert och »mina» kazaker bekymrade sig inte ens om att det gjorde sig skyldiga till gränskränkningar när de på 1930-talet tog sig in på den mongoliska sidan av Altai för att stjäla hästar från khalkha. Man stal också hästar som hämnd om man blev snuvad på en utlovad brud från någon annan släktgrupp.

I den muntliga kulturen spelar också hästen en viktig roll. Språket har en mängd uttryck där hästen används som liknelser och i ordspråksliknande vändningar. På samma sätt som vi gärna liknar våra medmänniskor vid (skäller som en byracka) eller känner oss som hundar (frysa som en hund) karakteriserade kazakerna sin sociala omgivning med hjälp av hästar. Kazakerna i Xinjiang räknade också tiden efter den kinesiska zodiaken och firar därmed hästens år, *at jili*. Vid sammankomster gissade man gärna gåtor och sådana som handlade om hästar var givetvis populära.¹²

Kazakerna berättade gärna om hjältedåd som utfördes tillsammans med hästen och det finns gott om skildringar och skrönor där en mans häst spelar en viktig roll. Ofta har hästen en egen biografi i en sådan berättelse, och hästen fungerar som huvudpersonens hjälpare, som när det riktigt kniper till och med kan tala och ge råd till ryttaren.¹⁵

Nomaderna höll sig med ett begränsat husgeråd och antal föremål. Den materiella kulturen förknippad med hästen var dock särskilt utvecklad. Sadlar, piskor och andra föremål som hör samman med hästen kunde vara vackert utsirade och ofta mera kostbara än andra föremål. Även skopor som man serverade kumyss med var gärna dekorerade och praktfullt utformade.

Vi kan i anslutning till sociologen Max Webers och antropologen Fredrik Barths iakttagelser notera att religionen, trots att kazakerna är muslimer, inte var särskild utvecklad. Det finns förstås en mängd folkreligiösa uttryck, men den institutionaliserade islam hade väldigt litet utrymme i deras tillvaro. Själva nomadtillvaron erbjöd ändå så pass mycket dramatik när man flyttade stora hjordar av boskap och under en stor del av året befann sig under flyttning. Ritualer blev på så vis överflödiga. Festcykeln hos nomader – till skillnad från de bofasta – är därför heller inte särskilt avancerad. Det är mest bröllopfesterna som är elaborerade och får ta plats samtidigt som de tjänar som ett slags uppvisning och erbjuder möjligheter till omväxling i tillvaron.¹⁴

HÄSTSPORT

Naturligtvis var kazakerna skickliga ryttare och kunde uppvisa enastående prov på horsemanship. Man skötte sina ridhästar väl och man visade gärna upp sina hästar i olika sammanhang. Hästsport utövade man exempelvis vid bröllopfesterna. Ni har ju alla hört talas om en slags hästpolo – buskashi – i Afghanistan där ryttarna skall grabba tag i en får- eller getbälg. Samma sport utövades av nomaderna i Xinjiang. Kazakerna kallar den för *kökpar tartiü* eller *kök-bury* – där förleden är en färgbeteckning ›blå› eller ›grå›, medan efterleden härleds ur ordet ›varg› (*böri*)

Även kurtisen kunde äga rum inom hästsportens ramar. Det fanns en ryttarleik som kallas *qiz kuu* ›fånga flickan›. Ryttarleken utövades på en större öppen plats där man utsåg ett mål. I spelet deltog en flicka och en pojke som började bli vuxna. Flickan inledde med att piska pojken och sedan red

hon iväg mot det uppställda målet. Därpå började pojken jaga efter henne. Om han kom ikapp flickan innan målet fick han rätten att omfamna och kyssa henne medan de båda red. Men om hon vann, så piskade hon honom hela vägen medan de red tillbaka till utgångspunkten, vilket givetvis var väldigt nesligt för pojken. Fast det är klart, om flickan nu redan fattat tycke för pojken så brukade hon nog hålla in hästen så att han kunde hinna ikapp. I varje fall var denna rytтарlek mycket uppskattad och drog till sig många åskådare.

ATT ORIENTERA SIG I RUMMET

Varje nomadhusåll höll sina egna hästar, men man tillhörde samtidigt en familj och en släktgrupp. När vi färdas med bil eller cykel i Sverige och kommer till ett samhälle står där en skylt som visar att vi kommit till Tierp och då kan vi sluta oss till att här bor Tierpsbor. Men för nomaderna i Centralasien, som ständigt befinner sig på vandring med sina hjordar och hela tiden flyttar sina portabla bostäder, fanns inte denna möjlighet till att orientera sig i rummet. Kazakerna märkte, precis som mongolerna, sina hästar och övriga boskap, med särskilda igenkänningstecken, som de kallade *tamga*. Det här var något som mina informanter gärna berättade om och som de själva samlat in långa förteckningar över. Sådana *tamga* var egendomsmärken som man med hjälp av ett brännjärn märkte sina hästar och andra djur med. Jag begrep det inte då, men har senare börjat inse betydelsen av dessa *tamga*. Det var inte bara egendomsmärken, utan de bar också på ett vidare budskap. Dessa *tamga* var nämligen specifika för en härstamnings-

grupp eller familjegrupp och sedan försågs de med tillägs-
märken som visade att det rörde sig om en son till den och
den etc. Nomaderna förstod att avläsa dem. Det handlade
inte bara om att skilja på ditt och mitt, utan de fungerade
som vägskyltar i det sociala landskapet. Med hjälp av så-
dana tamga kunde en kazak som befann sig på resa i en
främmande trakt avläsa en kognitiv karta. Djuren betade ju
extensivt och det var därför troligt att man först träffade på
djuren när man färdades i ett nytt område. Märkena gav den
resande upplysningar om vilka släktgrupper som höll till
med sina hästar här, och hur det fördelade sig med familjer
och hushåll. Om man var ute för att stjäla hästar kunde man
ju också se om de tillhörde släktingar, och då borde man
förstås undvika dem. Säkert fanns också andra symboliska
dimensioner i dessa hästmärken, något som jag emellertid
aldrig fick möjlighet att studera närmare.¹⁵

Även om hästen inte har samma omfattande ekonomiska
betydelse för dagens kazaker i Xinjiang och i Mongoliet, där
de till skillnad från Kazakstan, fortfarande lever ett ganska
traditionellt liv som boskapsnomader, utgör hästen ändå en
förutsättning för deras levnadssätt. Hästen kan ej ersättas
av något annat fortskaffningsmedel så länge man fortsätter
att bedriva en extensiv boskapsskötsel där hjordarna flyttas
mellan vinterbeten i lågländer och sommarbeten i bergs-
trakter. Så länge kazakerna kan försörja sig på boskapssköt-
sel i Centralasien, så länge kommer också den traditionella
hästkulturen att leva vidare bland dem. Numera är det också
möjligt att som turist ge sig ut på ridturer med kazaker, nå-
got som allt fler besökare upptäcker och uppskattar.